

ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ НИЖЧОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЕЦЬ ХІХ- ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

*В статті розглянуті особливості законодавчого регулювання системи організації нижчої сільськогосподарської освіти на теренах Російської імперії. **Ключові слова:** нижчі сільськогосподарські школи, опікун, сільськогосподарська освіта.*

*В статье рассмотрены особенности законодательного регулирования организации системы низшего сельскохозяйственного образования на территории Российской империи. **Ключевые слова:** низшие сельскохозяйственные школы, опекуны, сельскохозяйственное образование.*

*In the article the features of the legislative adjusting of organization of more subzero agricultural education are considered on territory of the Russian empire. **Keywords:** more subzero agricultural schools, guardians, agricultural education.*

На тлі інтенсивного процесу реформування вищої аграрної та професійно-технічної освіти, що має місце в сучасній Україні, значну увагу вітчизняних дослідників привертають проблеми становлення нижчої сільськогосподарської освіти на теренах Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Сучасний вітчизняний історіографічний процес характеризується намаганням вчених змістовно вивчити адміністративні, соціально-економічні, законодавчі передумови формування системи нижчої сільськогосподарської освіти. Варто відзначити, що проблеми становлення сільськогосподарської початкової освіти знайшли лише фрагментарне відображення в загальному контексті вивчення етапів становлення технічно-професійної освіти в країні та південноукраїнському регіоні, зокрема. В історіографії проблеми розвитку системи навчальних закладів аграрної освіти розглядались, за невеликим виключенням, лише в загальному контексті становлення професійно-технічної освіти. В даному контексті варто відзначити вагомий науковий доробок К. Бруцкуса, С.Д. Галіулліної, М. Гончар, Н. Мельникова, Ю. Пономарева [1; 2; 3; 4; 6]. Окремо заслуговує на увагу дослідження С.Г. Улюкаєва, в яких на ґрунтовному фактографічному матеріалі здійснена спроба докладного вивчення особливостей організації нижчої сільськогосподарської освіти в Україні, розглянуто окремі етапи її становлення [8; 9; 10; 11; 12].

Однією з серйозних перешкод на динамічному шляху соціально-економічних перетворень в 60-х -70-х роках ХІХ століття була й відсутність в соціальній структурі Півдня України, зокрема, такого важливого для економічного поступу соціального інституту як професійно-технічна сільськогосподарська освіта, яка виступала одним з найважливіших компонентів модернізації пореформеного села, передаючи сільськогосподарському населенню наукові здобутки та технологічні практики європейського сцієнтизму ХІХ століття. Освіта була не тільки ефективним інструментом раціоналізації системи господарювання, набуття нових сільськогосподарських знань та вмінь, але й засобом підвищення соціальної мобільності сільськогосподарського населення, відкриваючи для здібної сільської молоді шлях до подальшого кар'єрного зросту на різних посадах в державних установах та приватних підприємствах регіону.

На динаміку процесу інституційного становлення початкової та середньо професійної сільськогосподарської освіти опосередковано впливала й поточна економічна ситуація, яка характеризувалася постійним зростанням з боку місцевих землевласників сталого попиту на кваліфіковану робочу силу, брак якої гостро відчувався в господарствах в даний період.

Інтенсивна машинна та агрокультурна технологізація виробничих процесів в аграрному виробництві, викликана капіталістичною раціоналізацією господарської системи, зумовлювала подальшу диференціацію праці, що сприяло оформленню на регіональному ринку праці підвищеного попиту на кваліфіковану робочу силу з достатнім освітнім рівнем й необхідними практичними навичками роботи з механізованими пристроями та сільськогосподарськими машинами. Використання роботодавцями некваліфікованої робочої сили часто-густо призводило до псування сільськогосподарської техніки, завдання значних фінансових збитків, зростання рівня виробничого травматизму. Так, у відповідності до статистичних даних по Катеринославській губернії, тільки в 1866 році в результаті травм отриманих на виробництві «через необережність при діях машин» загинуло 85 осіб [5; с.298]. Варто зазначити, що це були високі показники летальності на виробництві, враховуючи кількісну обмеженість машино-технічного парку даної доби та відносно невисокий рівень технічної оснащеності місцевих сільськогосподарських та переробних підприємств.

Проблема формування кадрового потенціалу необхідного для організації ефективного аграрного виробництва в 60-х – 70—х роках ХІХ століття перетворюється на одне з актуальних соціально-економічних питань стратегії господарського розвитку країни, що вимагало не тільки його докладного усвідомлення громадськими та суспільно-політичними очільниками держави,

але й детальної розробки комплексної програми адміністративних заходів та відповідних правових механізмів щодо її практичного розв'язання.

Активна розбудова мережі початкових навчальних закладів різних форм власності 60-70-ті роки XIX століття, та набутий в процесі її становлення та функціонування необхідний управлінський досвід створили необхідні передумови для появи спеціалізованих закладів початкової освіти, які б мали на меті задоволення потреб місцевого аграрного виробництва в кваліфікованій робочій силі, попит на яку значно підвищився у зв'язку з завершенням промислового перевороту та початком масового використання в виробництві механічних знарядь праці, парових двигунів та агрегатів.

За влучним визначенням дніпровського дослідника Б.О.Шляхова «на час скасування кріпацтва в підросійській Україні стан справ з освітою населення, особливо селянства знаходився на вкрай незадовільному рівні» [14, с.188].

Значний поштовх для подальшого становлення системи початкової сільськогосподарської освіти був наданий законодавчими ініціативами російського самодержавства, яке на початку 80-х років XIX століття звернуло свою увагу на проблему організації сільськогосподарської освіти. Так, 27 грудня 1883 року російським імператором Олександром III був затверджений розроблений міністерством державного майна проект «Нормальних положень про нижчі сільськогосподарські школи», який, де-факто, заклав необхідні законодавчі підвалини для інституційного оформлення системи нижчої сільськогосподарської освіти в країні [7, с.491].

Попри демагогічні заяви авторів проекту про необхідність поширення відповідних знань серед сільськогосподарського населення, царат, переслідуював паралельно з цим, в першу чергу, й свої внутрішньополітичні цілі, які були орієнтовані на задоволення вузько корпоративних інтересів місцевих землевласників, більша частина яких належала до дворянської верстви. Вочевидь, у такий спосіб російський царат прагнув створити необхідні законодавчі умови щодо підтримки в процесі економічної трансформації саме господарства цієї категорії землевласників, віддаючи загальний пріоритет забезпеченню їх станових та майнових інтересів.

Попри прихований від громадського ока вузько корпоративний політико-економічний підтекст проведення реформаційних перетворень в освітній царині, поява нижчої сільськогосподарської освіти відкривала певні можливості та необхідний простір для успішного кар'єрного зростання для найбільш ініціативної, активної частини селянської маси, яка шляхом використання наявних соціальних ліфтів, прагнула у вигідний для себе спосіб змінити своє соціальне становище й набути нового соціального статусу, вийшовши за межі традиційної для селянина сільської громади. В даному

випадку, початкова професійна освіта перетворювалась не тільки на інструмент здобуття необхідних теоретичних знань та практичних навичок з сільського господарства, але й ставала досить дієвим засобом трансформації наявного соціального статусу, яка характеризувалась зміною для суб'єкта його соціальних позицій в суспільній та економічній структурі пореформеного села.

Перш за все, «Нормальні положення про нижчі сільськогосподарські школи» чітко окреслили головні напрямки та перспективи розвитку нижчої сільськогосподарської освіти, сформулювали її практичні завдання й законодавчо прописали необхідні організаційні засади її адміністративної, навчально-виховної та господарської діяльності. Одночасно даний законопроект сформував необхідні правові підвалини для подальшої інтеграції системи нижчої сільськогосподарської освіти до освітнього простору Російської імперії, чітко визначивши її фахову спрямованість, цільовий учнівський контингент, побіжно зазначивши роль та місце підготовки технічних спеціалістів й кваліфікованих робітників в загальному поступі сільськогосподарського виробництва.

Аналізуючи специфічні риси та особливості законодавчої бази, що впорядковувала діяльність навчальних закладів сільськогосподарської освіти в Російській імперії, зазначимо, що при її розробці чиновниками міністерства державного майна був врахований конкретний досвід організації та функціонування відповідних сільськогосподарських навчальних закладів провідних країн Європи та Сполучених Штатів Америки, який був не тільки системно опрацьований, алей й після детального розгляду був адаптований до специфічних суспільно-політичних та соціально-економічних реалій Російської імперії [1, с.632-635].

Російський царат під час законодавчої розробки «Нормальних положень про нижчі сільськогосподарські школи» в якості головної мети їх створення декларував необхідність поширення в народі «головних знань з сільського господарства та необхідних для нього ремесел, головним чином шляхом практичних занять» [7, с.492]. Здебільшого сільськогосподарські школи були орієнтовані на підготовку фахівців та обслуговуючого технічного персоналу для господарств великих та середніх землевласників, які у зв'язку з переходом на нову систему господарювання, що була викликана реформаційними перетвореннями пов'язаними зі скасуванням кріпацтва, відчували гостру потребу в кваліфікованих технічних та сільськогосподарських кадрах [1, с.632-635].

Змістовний аналіз нормативних положень законодавчої бази дає достатні підстави стверджувати, що нижча сільськогосподарська освіта за

здумом російського уряду, повинна була розвиватися у комбінованій формі, оптимальним чином сполучаючи в собі як початкову сільськогосподарську, так професійно-технічну освіту. Органічне поєднання цих близьких навчальних форм повинно було слугувати комплексній підготовці кваліфікованого працівника, практичні навички та знання якого максимально повно відповідали нагальним потребам сільськогосподарського виробництва та рівню його технічного оснащення. Сполучення технічного та сільськогосподарського фаху давало змогу підготувати універсального по кваліфікаційним характеристикам та професійним навичкам робітника, який досконало розбирався в проблемах організації сільськогосподарського виробництва, сучасний на той час агрокультурних технологіях, був здатний забезпечити кваліфіковану та надійну експлуатацію, ремонт механічних знарядь праці та пристроїв, які використовувались в господарстві. З іншого боку, нерозділеність сільськогосподарської та професійно-технічної освіти в нижчих сільськогосподарських школах відображала невисокий рівень розвитку механізації сільськогосподарського виробництва даного періоду, який на той час не потребував виділення фахівців з суто механіко-технічним напрямком професійної спеціалізації.

Дослідники проблем нижчої сільськогосподарської освіти відзначали той факт, що одним з головних завдань даних навчальних закладів було підвищення загального культурного рівня учнівської молоді, що в кінцевому підсумку повинно було впливати й на зміну загального культурного рівня сільськогосподарського населення [1, с.632]. Проте, на наш погляд, ці міркування дещо перебільшують значення впливу початкової сільськогосподарської освіти на загальний стан писемності та культурницького розвитку селянства пореформеної доби кінця ХІХ століття. Опосередковане підтвердження такої думки зумовлене, в першу чергу, тією обставиною, що загальний контингент випускників даних навчальних закладів був чисельно обмеженим, як й відповідна кількість самих освітніх осередків (18 – на початок ХХ століття), що не могло в істотний спосіб призвести до кардинальних змін та зрушень в сільськогосподарському виробництві.

У відповідності до «Положень» нижчі сільськогосподарські навчальні заклади поділялися на різні типи. Запровадження багатопрофільної виробничої диференціації навчальних закладів нижчої сільськогосподарської освіти, як це впливає з тлумачення нормативних положень законодавчої бази, було зумовлено як специфічними економічними, так кадровими потребами окремих галузей сільськогосподарського виробництва на місцях: садівництва, рослинництва, виноградарства, шовківництва.

Багатопрофільний характер нижчої сільськогосподарської освіти був віддзеркаленням формуванням в сільськогосподарському виробництві того часу вузької монокультурної регіональної спеціалізації, яка була наслідком розвитку капіталістичних відносин в пореформеному селі.

У відповідності до «Положень» сільськогосподарські школи поділялись на декілька типів: загальні, де здійснювалась загальна підготовка спеціалістів для сільськогосподарського виробництва, та спеціальні, які готували вузькопрофільних фахівців лише для окремих галузей сільськогосподарського виробництва: садівництва, виноградарства, огородинства, молочного господарства, бджільництва, вівчарства та інших [7, с.492].

Відзначимо той факт, що на підставі законодавчих норм нижчі сільськогосподарські навчальні заклади поділялись в свою чергу на 2 типи: школи першого та другого розряду. Зasadничим критерієм для такої нормативної диференціації виступав освітній рівень абітурієнтів, які вступали до сільськогосподарських шкіл з атестатами початкових народних училищ різних розрядів.

В нормативних положеннях законодавчої бази право на відкриття сільськогосподарських шкіл було надано земським установам, сільським громадам та приватними особам. На відкриття кожного навчального закладу засновник повинен був отримати відповідний дозвіл від міністерства державного майна, що здійснювало загальний нагляд за процесом інституційного становлення та розвитку системи нижчої сільськогосподарської освіти в країні [7, с.492].

Особлива увага в статтях «Нормального положення про нижчі сільськогосподарські школи» було приділено джерелам фінансового забезпечення навчальних закладів сільськогосподарської освіти. Так, у відповідності до закону, фінансова база закладів сільськогосподарської освіти складалася з наступних джерел: грошової допомоги, яка надавалась урядом з оборотного капіталу навчального закладу, за умови якщо його господарська діяльність проводилась на землі, що йому належала; з прибутків від господарської діяльності школи; благодійницьких внесків та пожертв добродійників та меценатів, земських субсидій [7, с.492].

Російський царат, намагаючись створити добре функціонуючу систему матеріального забезпечення нижчої сільськогосподарської освіти, законодавче прописав в «Положеннях» норму про наділення сільськогосподарських шкіл досить значною за площею ділянкою казенної землі, загальний розмір якої при виділенні не повинен був перевищувати 500 десятин землі. Такий розмір земельної ділянки, на думку чиновників

міністерства державного майна, які розробляли нормативну базу, повинен був цілком задовольняти нагальні потреби організації навчального процесу та господарської діяльності сільськогосподарських шкіл.

Аналізуючи особливості організації матеріальної частини початкових закладів сільськогосподарської освіти, відзначимо той факт, що земельний фонд школи мав цільове призначення, оскільки використовувався виключно для організації забезпечення навчального процесу, проведення відповідних практичних занять, навчально-виробничої практики з спеціальних дисциплін сільськогосподарського профілю. Частина даного казенного земельного фонду відводилась для проведення необхідних дослідів та ведення господарської діяльності [7, с.492]. На даних землях розташовувався й комплекс адміністративних, навчальних та господарських споруд нижчих сільськогосподарських шкіл.

На наш погляд, наявність даної законодавчої норми, в свою чергу, створювала певну об'єктивну перешкоду на шляху загального поширення нижчої сільськогосподарської освіти на місцях, оскільки на практиці місцевим чиновникам та земським урядовцям, які опікувались проблемами організації шкільної справи, досить складно було знайти в земельному фонді державної скарбниці таку велику за площею ділянку вільної землі, що унеможлилювало, в свою чергу, створення нових навчальних закладів. В будь-якому разі земства доводилось або купувати необхідні земельні ділянки або домовлятися з відповідними власниками землі про її обмін.

При нормативному визначенні порядку фінансування початкової сільськогосподарської освіти, не оминув своєю увагою уряд й ті сільськогосподарські школи, які були створені з власної ініціативи приватними особами на своїх землях. За таких умов, фінансування нижчого сільськогосподарського закладу здійснювалось за рахунок коштів, які надавались на її утримання власником маєтку [7, с.492]. Вочевидь, організація приватних нижчих сільськогосподарських шкіл була можлива лише при наявності у власності в приватної особи великих земельних угідь та доволі значних капіталів, які забезпечували його стабільно високими прибутками. Таким чином, приватна ініціатива окремих прогресивно налаштованих представників місцевого дворянства в галузі організації спеціалізованої початкової сільськогосподарської освіти значно обмежувалась їх матеріальними та фінансовими можливостями, що також в негативний спосіб відображалось на темпах становлення початкової сільськогосподарської освіти в регіоні. Наочним підтвердженням цієї тези, є незначна кількість початкових навчальних закладів, що виникли на теренах Катеринославській губернії в останні десятиліття XIX.

Розглядаючи проблему фінансового забезпечення нижчих сільськогосподарських шкіл, відзначимо, що особливу статтю їх прибутків, як це випливає з аналізу нормативних положень законодавчої бази, складали грошові пожертви місцевих губернських та повітових земських установ, сільських громад та приватних осіб [7, с.492]. Зазначимо, що у відповідності до тогочасної практики значна фінансова допомога нижчим сільськогосподарським школам надавалась повітовими та губернськими земськими установами, які досить часто в своїх річних кошторисах виділяли доволі значні суми на потреби даних навчальних закладів, розглядаючи їх в якості пріоритетних витрат, спрямованих на розвиток системи початкової сільськогосподарської освіти.

Згідно з законом, наявний оборотний капітал та прибутки від господарської діяльності сільськогосподарських нижчих навчальних закладів утворювали спеціальний грошовий фонд, дохідна частина якого складала основу загального кошторису навчального закладу [7, с.492].

Оскільки держава, поклавши на себе законодавчу функцію, в правовому відношенні впорядковувала та конструювала освітній простір функціонування навчальних закладів нижчої початкової освіти, то вона заклала певні фінансові механізми щодо його забезпечення. Зокрема, кожній нижчій сільськогосподарській школі від державної скарбниці надавалася грошова допомога у розмірі не більше 3500 рублів щорічно, що повинна була використовуватись на поточні шкільні потреби [7, с.493].

Не оминула своєю увагою держава й навчальні сільськогосподарські заклади, які засновувалися на приватних землях за ініціативи місцевих землевласників. У разі надання державою визначеної законом грошової допомоги приватним засновникам нижчих навчальних сільськогосподарських закладів, між ними та департаментом землеробства та сільської промисловості укладалися спеціальну угоди, які містили певні умови з боку державної скарбниці та міністерства [7, с.493].

Прописуючи в нормативній базі правові засади організації нижчої сільськогосподарської освіти, російський царат регламентував не тільки порядок фінансування та матеріального забезпечення даних закладів, але на законодавчому рівні визначив загальний термін навчання, внутрішню структуру його організації та предметне наповнення загальноосвітніми та спеціальними дисциплінами. Так, загальний термін навчання в нижчих сільськогосподарських школах дорівнював трьом рокам й розподілявся по трьом класам. Навчальний процес в нижчих сільськогосподарських школах складався з загального теоретичного курсу та практичних занять. В окремих випадках учні в даних навчальних закладів проходили навчально-виробничу

практику, що проводилась здебільшого в передових господарствах та маєтках місцевих землевласників або на базі відповідних земських установ та взірцевих господарств.

Змістовне наповнення теоретичного курсу шкільних дисциплін було диференційованим, оскільки залежало від розряду навчального закладу нижчої сільськогосподарської освіти. Справа в тому, що формування учнівського контингенту даних навчальних закладів здійснювалось виключно за рахунок випускників народних училищ й двокласних народних училищ, які через різницю в обсягах викладання певних дисциплін, мали різний рівень фахової підготовки та знань. Дана практика зумовила врешті-решт й формування двох розрядної системи нижчої сільськогосподарської освіти.

Так, зокрема до нижчих сільськогосподарських шкіл першого розряду приймалися учні, які здобули початкову освіту в двокласних народних училищах, в сільськогосподарські школи другого розряду – особи, які закінчили народні училища. Відзначимо, що програми даних народних училищ відрізнялись одне від одного лише загальною кількістю предметів та обсягом годин, що виділялись міністерством народного просвітництва на їх вивчення, що в кінцевому підсумку, певною мірою позначалось на загальному рівні та якості початкової освіти випускників даних навчальних закладів [7, с.493]. Різниця в обсягах навчальних курсів та програмам народних училищ різних розрядів й була врахована законодавцями під час законодавчого оформлення нормативних положень, які регламентували порядок та організацію роботи нижчих сільськогосподарських шкіл. Беручи до уваги наявність в системі початкової освіти початкових міністерських народних шкіл двох різних розрядів, чиновники міністерства державного майна, в практичному плані врахували дану освітню диференціацію при вступі учнів до нижчої сільськогосподарської школи першого та другого розрядів, встановивши для них обов'язкові іспити, орієнтовані на обсяги навчальних програм звичайних та двокласних народних училищ. Таким чином, організація двоступеневої нижчої сільськогосподарської освіти дозволяла в оптимальний спосіб залучити до здобуття нижчої сільськогосподарської освіти обдаровану учнівську молодь, яка отримала початкову освіту в народних училищ всіх розрядів.

Використання загального контингенту випускників народних училищ, які мали достатній рівень початкової освіти, давало змогу зосередити головну увагу при організації навчального процесу в сільськогосподарській школі на викладі здебільшого теоретичного курсу зі спеціальних природознавчих та сільськогосподарських дисциплін. Проте, було б

помилкою вважати, що під час законодавчого оформлення «Положень про нижчі сільськогосподарські школи, чиновниками були проігноровані загальноосвітні потреби організації навчального процесу. Зауважимо, що в навчальних закладах нижчої початкової освіти здійснювалось викладання загальноосвітніх предметів, проте їх обсяг та кількість були обмеженими в порівнянні з загальноосвітніми навчальними закладами відповідного освітнього рівня [7, с.493].

У випадку, коли у тій чи іншій місцевості бракувало навчальних закладів початкової освіти, які готували відповідний учнівський контингент для нижчих сільськогосподарських шкіл, або домінували церковно-приходські школи, закінчення курсу яких не надавало право вступу до сільськогосподарських шкіл, то при нижчому сільськогосподарському початковому закладі створювався підготовчий клас, загальний обсяг годин викладання відповідав програмі двокласних народних училищ міністерства народного просвітництва, а при навчальних сільськогосподарських закладах другого розряду – програмі звичайних народних училищ міністерства просвітництва [7, с.493]. Таким чином, нижча сільськогосподарська освіта перетворювалась на невід’ємний елемент початкової освіти на місцях, що не залежала від місцевої локалізації початкових закладів міністерства просвітництва, що було вкрай важливо для тих регіонів, де не були створені міністерські початкові навчальні заклади.

Аналізуючи законодавчі положення та ініціативи в організації навчального процесу сільськогосподарських шкіл, відзначимо той факт, що структура навчального курсу та його предметне наповнення підпорядковувалось конкретними потребами сільськогосподарського виробництва. При організації навчального процесу в нижчих сільськогосподарських школах загальний наголос був зроблений на викладання профільних навчальних дисциплін, пов’язаних з сільськогосподарським виробництвом та його головними галузями – орним землеробством та скотарством. Зокрема, в школах першого розряду учнів ознайомлювали з елементарними способами обмірювання землі, «необхідними для землероба головними відомостями з природознавчих наук» [7, с.493].

Учні сільськогосподарських шкіл вивчали практичне землеробство, до загального курсу якого входили й спеціальні предмети з городництва, садівництва, лісництва та інших, які були «властиві тій місцевості, де існує школа», як зазначалося в законі [7, с.493].

Так наприклад, чиновниками міністерства державного майна, особливо підкреслювалась вагомість здобуття учнями сільськогосподарських шкіл

докладних знань з вивчення різноманітних шкідників сільськогосподарських культур та набуття ними практичних навичок щодо організації ефективної боротьби з ними [7, с.493]. Варто загадати, що для сільськогосподарського виробництва пореформеного періоду проблема боротьби зі шкідниками була однією з найголовніших, беручи до уваги той факт, що останні завдавали відчутних матеріальних втрат та збитків поміщицьким та селянським господарствам, що позначалося на загальному рівні їх прибутковості.

Вагоме місце в структурі навчальних дисциплін, що викладались в нижчих сільськогосподарських школах першого розряду посідали предмети, пов'язані зі скотарством – однією з профільних галузей сільського господарства, яка забезпечувала потреби сільськогосподарського виробництва та місцевої економічної системи в тягловій худобі, молоці, м'ясі та інших продуктах тваринництва. Учнів докладно ознайомлювали з відповідними нормами годівлі та санітарно-гігієнічними правилами догляду за свійськими тваринами: кіньми, великою та дрібною рогатою худобою, свинями, свійською птицею, тощо [7, с.493]. Паралельно, вихованцям сільськогосподарських шкіл прищеплювались елементарні навички з діагностики та лікування різноманітних хвороб свійських тварин, які були вкрай потрібні сільським господарям та робітникам в процесі організації сільськогосподарського виробництва. Короткий практичний курс ветеринарної медицини входив до складу базового курсу зі скотарства [7, с.493].

Оскільки практична діяльність в царині сільськогосподарського виробництва була тісно пов'язана з правовими проблемами організації системи землекористування та землеволодіння, які визначали його характер та специфіку, то в структурі загального навчального курсу нижчих сільськогосподарських шкіл було приділено певну увагу ознайомленню учнівської молоді з «найголовнішими законами, які мали відношення до селянського побуту» [7, с.493]. Природно, що становлення технічного спеціаліста в галузі сільськогосподарського виробництва повинно було відбуватись в загальному контексті розвитку правової культури російського суспільства кінця останньої чверті XIX століття, яка ставила за мету виховання законослухняного громадянина, вірного підданого російського самодержавства.

Як відомо, в Російській імперії церква не була відділена від держави, складаючи її органічну частину, тому до загальної структури навчального курсу законодавцем було включено викладання Закону Божого та церковного співу. Викладання даних дисциплін зазвичай здійснювався місцевими священиками, на теренах парафій яких розташовувалися нижчі

сільськогосподарські заклади освіти або спеціальними законовчителями, які зараховувались до штату викладачів на підставі погодинної оплати праці [7, с.493].

Лабільна система організації навчального процесу дозволяла адміністрації нижчих навчальних закладів сільськогосподарської освіти ефективно адаптувати його до наявних реалій аграрного виробництва місцевої економіки, що в кінцевому підсумку, істотним чином позначалося на якості спеціальної агротехнічної та агрокультурної підготовки випускників.

Оскільки магістральне завдання навчального процесу в нижчих сільськогосподарських школах ставило за мету, в першу чергу, підготовку кваліфікованої робочої сили для місцевих поміщицьких та селянських господарств, то в загальній структурі навчального навантаження даних нижчих сільськогосподарських закладів загальний пріоритет в розподілі загального обсягу аудиторного часу здебільшого віддавався практичним заняттям, які повинні були сформувати в учнівської молоді конкретні практичні навички та вміння, пов'язані з веденням господарської діяльності.

В «Положеннях про нижчі сільськогосподарські школи», зокрема зазначалось, що мета практичних занять полягала в організації необхідних «господарських та ремісничих робіт» [7, с.493]. Зазвичай, загальна кількість годин, що планувались на даний вид роботи, визначалась індивідуально адміністрацією школи на підставі її статуту, в якому були прописані норми розподілу загального навчального навантаження на різні види аудиторної роботи учнів.

Для спеціалізованих нижчих сільськогосподарських навчальних закладах: школах садівництва, виноградарства, шовківництва загальна структура навчального курсу, виходячи з вузькопрофільного характеру підготовки спеціалістів для відповідних галузей сільськогосподарського виробництва, була концептуально розроблена міністерством державного майна з врахуванням відповідної галузевою спеціалізації. На думку законодавців, як це впливає з нормативних засад «Положень», загальна структура навчального курсу не повинна була суттєвим чином відрізнитися від загальноосвітніх нижчих сільськогосподарських шкіл [7, с.493]. Не має сумніву в тому, що в даному випадку чиновники міністерства державного майна керувалися прагматичними міркуваннями, намагаючись надати всім учням сільськогосподарських шкіл базову початкову сільськогосподарську освіту, незалежно від характеру спеціалізації та розряду школи, що безумовно, сприяло підвищенню рівня мобільності випускників на

регіональному ринку праці, дозволяючи враховувати наявні економічні тенденції його розвитку.

Дещо по іншому, була організована структура організації навчального процесу в нижчих сільськогосподарських школах другого розряду. Так, навчальний курс в них відрізнявся меншою кількістю дисциплін та обсягом їх викладання. Зокрема, учням даних навчальних закладів здійснювався виклад «вчення про корисні та шкідливі для господарства рослин, головні поняття про правильні способи обробітку землі та догляду за корисними рослинами й тваринами, які розводились в даній місцевості» [7, с.493]. Крім даних предметів, до загального переліку навчальних дисциплін зараховувалось викладання «пояснення найважливіших для землероба явищ природи» й церковний спів [7, с.493]. В цілому, різниця між сільськогосподарськими школами різних розрядів була незначною, оскільки в кінцевому підсумку, учнівська молодь навчальних закладів першого та другого розряду отримувала ґрунтовні знання з раціональної організації сільськогосподарського виробництва.

Випускники нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, як і решта осіб, що мали нижчу, середню або вищу освіту, в разі успішного закінчення повного курсу, отримували право згідно ст. 56 «Статуту про військову повинність» пільги з відбування військової повинності третього розряду, що на практиці означало загальне скорочення терміну військової служби до трьох років та її продовження в запасі до двадцяти років [13]. Природно, що наявність законодавче прописаного механізму надання пільг, створювала належні правові умови для підвищення соціальної престижності початкової сільськогосподарської освіти в російському суспільстві.

Розробляючи нормативні засади організації системи нижчої сільськогосподарської освіти Російській імперії, чиновники міністерства державного майна, сконцентрували значну увагу на формуванні чітко впорядкованої та функціонально дієвої системи адміністративного управління навчальними закладами, визначивши всі її структурні елементи. Так, нижчі сільськогосподарські школи країни в адміністративному відношенні підпорядковувались міністерству державного майна та профільному департаменту землеробства та сільської промисловості [7, с.494].

Загальний нагляд за навчальним процесом та якістю викладання в нижчих сільськогосподарських школах покладався, у відповідності до положень нормативної бази на посадових осіб, які призначалися міністром державного майна [7, с.494].

Особлива увага в «Положеннях про нижчі сільськогосподарські школи» була приділена законодавцями правовій регламентації адміністративної діяльності посадових осіб, які здійснювали управління навчальними закладами, визначенню меж їх компетенції, посадових обов'язків щодо організації навчально-виховного процесу, реалізації кадрової політики та господарської діяльності.

Центральне місце в організації системи управління сільськогосподарської школи посідала посада опікуна, який мав широке коло адміністративних повноважень, здійснюючи безпосередній контроль за діяльністю адміністрації та педагогічного колективу школи. Встановлюючи головні правові засади організації адміністративної системи сільськогосподарських навчальних закладів, царат намагався забезпечити за місцевим дворянством пріоритетні позиції у галузі контролю та організації сільськогосподарської освіти, що зокрема відзначалось в працях російських дослідників [2, с. 19]. Так, загальний нагляд за функціонуванням сільськогосподарської освіти покладался на повітового предводителя дворянства та повітову училищну раду, які повинні були комплексно забезпечити, насамперед, реалізацію станових та майнових інтересів дворян-землевласників. Запроваджений урядом інститут опікунів в системі нижчої сільськогосподарської школи цілком органічно був підпорядкований даній внутрішньополітичній меті реформаційного курсу російського царату.

Попечитель навчального закладу сільськогосподарської освіти згідно закону повинен був опікуватися «добробутом школи, її потребами» [7, с.494]. Варто погодитись з ґрунтовними висновками представників російської історіографії, які досліджували проблему розвитку нижчої сільськогосподарської освіти в російських губерніях імперії про те, що законодавче прописаний інститут опікунства (попечительства) «відігравав ключову роль по підборі приміщень для шкіл, по їх матеріально-технічному забезпеченню, по формуванню траєкторії освітнього середовища, навчального плану, штату викладачів, розробки всіх видів атестації вихованців, програм практик» [2, с. 20]. Посада опікуна таким чином перетворювалася на вагому посередницьку ланку між органами державної адміністрації, що опікувалися шкільною освітою та відповідним навчальним закладом, земськими установами.

Безпосереднє адміністративне управління навчальним процесом та господарською діяльністю у відповідності до закону покладалась на управляючого нижчою сільськогосподарської школою. Для детального обговорення та вирішення нагальних питань навчально-педагогічної та господарської діяльності сільськогосподарської школи створювався

спеціальний колективний орган – шкільна рада, до складу якого входили представники адміністрації (опікун та управляючий школою) та представники викладацького колективу [7, с.494]. Її діяльність повинна була сприяти оптимізації навчально-виробничого процесу, комплексному опрацюванню адміністративних рішень у відповідності до практичних завдань щодо визначення тактики та стратегії розвитку начального закладу, забезпеченню загального контролю за станом дисципліни вихованців. Водночас, один з пріоритетних напрямків діяльності шкільної ради полягав у створенні необхідних умов для постійного та системного вдосконалення викладачами власного освітнього рівня, фахової педагогічної компетентності, оскільки саме від них залежав загальний кваліфікаційний рівень спеціальної підготовки випускників.

Не зайвим буде звернути увагу на той факт, що «Положеннях» була нормативно закріплена складна багатоступенева система затвердження кандидатури опікуна нижчого сільськогосподарського навчального закладу, що свідчить про вагомість цієї посади в адміністративній системі управління початкової освітою. Зокрема, відповідності до закону опікун школи обирався її засновниками та затверджувався на посаді міністром державного майна за попередньої згоди з місцевим губернатором [7, с.494].

Здебільшого, посада опікуна обіймалася тими землевласниками, які були ініціаторами створення сільськогосподарських шкіл та пожертвували для їх організації земельні ділянки з загального фонду власних маєтків. Дана адміністративна діяльність здійснювалась опікунами на громадських засадах, оскільки розглядалась останніми як виконання особливого службового обов'язку перед російським самодержавством, що, на загал, відображало загальноприйнятту практику того часу та відповідні ідейно-правові концепти станової корпоративної етики російського дворянства та чиновницької бюрократії.

Предметно розуміючи вагомість даної посади в структурі адміністративного управління нижчими сільськогосподарськими закладами країни, чиновники державного майна Російської імперії законодавчо вписали її в загальну систему адміністративного управління країни, надавши особам, які її обіймали «переваги чиновників VII класу» впродовж всієї каденції перебування на даній посаді [7, с.494]. Таким чином, в «Положеннях» були закладені правові підвалини щодо інституалізації адміністративного статусу посади опікуна, яка отримала певні чітко виражені ознаки соціальної престижності, що само по собі багато важило в очах місцевого губернського та повітового дворянсько-чиновницького істеблішменту, який часто-густо полюбляв унаочнювати свої практичні здобутки шляхом набуття особливих

адміністративних позицій в соціальній структурі станового російського суспільства. З іншого боку, дані адміністративно-правові кроки російського уряду створювали додаткові мотиви та практичні умови для активного залучення до адміністративної діяльності в галузі шкільництва значного контингенту представників місцевого дворянства, духівництва та чиновницького апарату. Крім того, ведення посади опікуна (попечителя) була наслідком законодавчого закріплення сталої патримоніальної практики взаємовідносин між дворянством та селянською масою в галузі професійної освіти.

Значне місце в системі адміністративного управління нижчими сільськогосподарськими навчальними закладами посідала й посада управляючого, який здійснював безпосередній нагляд та управління навчально-виробничою та господарською діяльністю навчального закладу. У відповідності до закону, управляючий призначався на свою посаду на підставі згоди опікуна, засновника або власнику маєтку, де розташовувалась школа з осіб, які мали відповідну сільськогосподарську освіту.

Якщо до кандидатів на посаду опікунів законодавство не висувало жодних кваліфікаційних та освітніх вимог, що зайвий раз свідчить на користь орієнтації урядовців на дворянську верству при заповненні даних посадових вакансій, то для кандидатів на посаду управляючого нижчим навчальним закладом були нормативно виписані досить жорсткі кадрові кваліфікаційні вимоги та критерії. Зокрема, він повинен був мати спеціалізовану вищу або середньо-професійну сільськогосподарську освіту [7, с.494]. При цьому, особлива увага при підборі кандидатури на посаду управляючого приділялась наявності ґрунтового практичного досвіду роботи на сільськогосподарському виробництві [7, с.494]. Наявність відповідних освітньо-кваліфікаційних критеріїв та виробничого стажу була продиктована тією обставиною, що управляючий здійснював безпосереднє керівництво організацією навчально-виробничої та господарської діяльності нижчого сільськогосподарського закладу. На нього, як це впливає з закону, покладалось виконання функцій технічного адміністратора-розпорядника під загальним контролем опікуна.

В «Положеннях про нижчі сільськогосподарські школи» були ретельно прописані фахові вимоги та кваліфікаційні критерії кадрового відбору викладачів. Зокрема, на вакансії викладачів спеціальних сільськогосподарських предметів призначалися особи, які повинні мати повну вищу або середньо-професійну сільськогосподарську освіту [7, с.494].

В спеціалізованих сільськогосподарських школах садівництва, виноградарства, шовківництва в силу вузькоспеціалізованої спрямованості

закладів та дефіциту педагогічних кадрів з вищою та середньо-професійною сільськогосподарською освітою, освітні вимоги до викладачів спеціальних дисциплін були менш вимогливими. Так, міністерством державного майна був наданий дозвіл призначати на посади викладачів осіб, які не мали відповідної освіти, але «довели свої ґрунтовні пізнання по предметам, які викладали» [7, с.494]. Таким чином при занятті відповідних викладацьких вакансій, перевага віддавалася тим кандидатам-практикам, які мали значний виробничий стаж та досвід роботи на профільному сільськогосподарському виробництві, були добре обізнані з усіма його технологічними тонкощами й особливостями.

Виходячи з аналізу нормативних положень законодавчої бази, можемо констатувати, що критерії підбору викладачів загальноосвітніх предметів для нижчих сільськогосподарських шкіл були дещо нижчими, ніж спеціальних сільськогосподарських дисциплін. На наш погляд, дана ситуація пояснюється, в першу чергу, прозаїчною обставиною – насамперед, скороченим та ознайомчим характером викладання курсу загальноосвітніх дисциплін, який, в силу наведених вище причин, не вимагав залучення до викладання вчителів з високим рівнем освіти та педагогічної кваліфікації.

З іншого боку, така невибаглива система селекції викладацьких кадрів з загальноосвітніх дисциплін свідчила про наявність певної прихованої тенденції в реалізації державної стратегії в галузі початкової та середньо-професійної освіти в Російській імперії, яка зводилась до свідомого законодавчого обмеження загальноосвітнього рівня підготовки технічних фахівців та кваліфікованих робітників для сільськогосподарського виробництва, яка обґрунтовувалась, насамперед, пріоритетністю здобуття учнями агрокультурних, технічних знань та практичних навичок та обмеженим терміном тривалості самого навчання. На нашу думку, такий вибірково диференційований підхід до якості кадрового забезпечення викладу спеціальних та загальноосвітніх дисциплін був наслідком продовження реалізації російським самодержавством політики станової сегрегації в суспільно-політичній системі країни, що мала на меті створення певних прихованих адміністративних та законодавчих обмежень для різночинницької та сільської молоді в освітній площині, що цілком логічно вписувалось в загальний контекст політики контрреформ, які здійснював під час свого правління російський імператор Олександр III. Певною мірою це добре ілюструють правові норми «Положення про нижчі сільськогосподарські школи» [7]. Так, зокрема, на заповнення вакансій викладачів загальноосвітніх предметів в нижчих сільськогосподарських школах першого розряду мали право особи, які відповідали професійним та

освітнім критеріям викладача двокласного училища міністерства народного просвітництва, в школи другого розряду – кандидатів, що мали право викладати в міністерських народних училищах [7, с.494].

Беручи до уваги вагомість проблеми кадрового забезпечення навчального процесу в нижчих сільськогосподарських школах, міністерство державного майна здійснювало загальний контроль за селекцією викладацьких кадрів й в тих приватних сільськогосподарських школах, які отримували від державної скарбниці фінансову субсидію на утримання [7, с.494].

На підставі закону викладачі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів за кожні 5 років вислуги отримували від державної скарбниці грошову надбавку у вигляді «столових» грошей у розмірі чверті жалування, яке вони отримували від уряду до того часу, поки жалування не подвоювалося [7, с.494].

Кожна нижча сільськогосподарська школа на підставі закону мала власний статут, в якому були викладені нормативні положення, які регулювали організацію навчального процесу, адміністративної діяльності відповідного навчального закладу, регламентували засади трудових відносини між викладачами та адміністрацією школи, визначали межі фахової компетенції та рівень кваліфікації викладацького складу, встановлювали порядок діяльності шкільних рад, тощо.

Створена російським царом система початкової сільськогосподарської освіти певною мірою здійснювала вплив на соціальну та трудову активність сільської молоді, сприяючи зростанню її соціальній мобільності. Проте, відсутність чіткої стратегії та тактики розбудови мережі даних навчальних закладів в країні, спорадичність їх формування, хронічний дефіцит коштів державної скарбниці, що призначався на організацію та відкриття нових навчальних закладів, значно обмежували кількість учнівського контингенту, який отримував нижчу сільськогосподарську освіту. В свою чергу, дана ситуація в негативний спосіб віддзеркалювалось на темпах соціально-економічного поступу формування дрібнотоварного селянського господарства, значно уповільнюючи його подальшу господарську еволюцію.

Поява «Положень про нижчі сільськогосподарські школи» створила необхідні правові та організаційні засади щодо формування системи початкової нижчої сільськогосподарської освіти на місцях. Підкреслимо той факт, що в цілому, загальні темпи створення мережі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів наприкінці ХІХ століття були вкрай повільними, що віддзеркалювало, в першу чергу, реальний стан економічного розвитку більшості селянських господарств, наочно свідчило

про відсутність у представників державної влади, громадських діячів земських установ довготермінової стратегії розвитку початкової сільськогосподарської освіти, визначення її пріоритетних напрямків, стабільних джерел фінансового та матеріального забезпечення.

З іншого боку, на динаміку формування навчальних початкової сільськогосподарської освіти суттєвим чином впливала не завершеність процесу створення загальноосвітньої мережі навчальних закладів початкової освіти – народних училищ, яка в середині 80-х – початку 90-х років XIX століття через брак коштів та повільну дію місцевої бюрократії не охоплювала всього контингенту дітей шкільного віку. Таким чином, негативний спадок минулого, віковічні традиції бюрократичної тяганини Російської імперії – ці чинники наклали свій відбиток на динаміку процесу кількісного зростання навчальних закладів нижчої сільськогосподарської освіти в губернії.

Бібліографічні посилання:

1. **Бруцкус К.** Школы сельскохозяйственные// Энциклопедический словарь. Т. XXXIX. Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб. 632.
2. **Галиуллина С.Д.** Роль института попечительства в развитии профессионального (сельскохозяйственного) образования Российской империи//Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – Выпуск №120, 2010 – С. 17-27.
3. **Гончар М. В.** Развитие нижней профессиональной освіти на Півдні України у II половині XIX - початку XX століття : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки / Гончар Михайло Васильович /; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2016. – 19 с.
4. **Мельников Н.А.** Нижние сельскохозяйственные школы и сельскохозяйственные курсы. – Казань, 1909. – 11с.
5. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Составлена Екатеринославским Губернским статистическим комитетом. – Екатеринослав 1866 – с.298.
6. **Пономарева Ю.Ю.** Участие земских учреждений в развитии низшего сельскохозяйственного образования // Вестник государственного и муниципального управления. – № 4. – 2012. – С.42-48.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. Т. 3 – Санкт-Петербург, 1886. – с.491-494.
8. **Улюкаев С.Г.** Из истории низшего сельскохозяйственного образования в Украине// Первая Межотраслевая научно-практическая конференция «Современные проблемы профессиональной подготовки высококвалифицированных рабочих кадров». – Кировоград, 1992. – С.31-35.
9. **Улюкаев С.Г.** Становлення і розвиток професійно-технічних закладів сільськогосподарського профілю в Україні 19 ст. як історико-педагогічна проблема// Науково-практична конференція «Актуальні питання підготовки спеціалістів у педвузі». – Бердянськ:БДПІ, 1992. – С.5-6.
10. **Улюкаев С.Г.** Нижча сільськогосподарська освіта в Україні наприкінці 19 ст.// Матеріали науково-практичної конференції «Актуальні проблеми історичного та економічного розвитку України». – Бердянськ: БДПІ, 1993 – С. 20-22.

11. **Улюкаєв С.Г.** Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Педагогіка і психологія, 1999. – №2. – С. 138-146.
12. **Улюкаєв С.Г.** Розвиток системи професійної освіти в Україні (кінець XIX ст.) Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науково-дослідна робота в системі підготовки фахівців-педагогів у природничій та технологічній галузях». – Бердянськ: БДПУ, 2011. – С.183-185.
13. Устав о воинской повинности // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 49. Огд. 1. № 52983. – 1875г.
14. **Шляхов О.Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства(друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. – Д.:Вид-во Дніпропетров. нац. ун-ту, 210. 224с.